
DINNYÉS PATRIK

II. JÓZSEF CSÁSZÁR OROSZORSZÁGI ÚTJAI (1780, 1787) A MAGYAR SZAKIRODALOMBAN II.*

Bevezetés

Jelen tanulmány folytatása egy korábban megkezdett kutatásnak. Egy évvel ezelőtt azt vizsgáltuk, hogy a magyar nyelven megjelent összefoglaló Magyarország-történetekben megjelentek-e II. József (1765/1780–1790) oroszországi utazásai, és ha igen, akkor milyen hangsúllyal.¹ Az 1873 és 2018 között íródott 23 összefoglaló történetből csak öt említi az 1780-as első, és csak négy az 1787-es második utat. A „szerény eredmény” következtében arra gondoltunk, hogy a témát kiterjesztjük a 18. század második felének orosz-osztrák kapcsolataira. A két utazás mellett további kilenc témát vizsgáltunk meg abból a szempontból, hogy ezek kapcsán Oroszország említésre került-e. Az összesen tizenegy esemény a következő: osztrák örökösödési háború (1740–1748), hétéves háború (1756–1763), Lengyelország első felosztása (1772), Bukovina megszerzése (1775), orosz-török háború (1768–1774), bajor örökösödési háború (1778–1779), II. József első oroszországi útja (1780), orosz-osztrák szövetségekötés (1781), Pál cárevics bécsi látogatásai (1781–1782), II. József második oroszországi útja (1787), orosz-török háború (1787–1792). Nem azt vizsgáltuk tehát, hogy az adott esemény említésre került-e, hanem hogy abban szerepelnek-e az oroszok, és ha igen, akkor milyen minőségben.²

A kutatás célja, hogy igazoljuk azon hipotézisünket, miszerint a magyar történetírásban és az általános történeti emlékezetben II. József külpolitikai tevékenysége, kiváltképp a császársága alatti orosz-osztrák diplomácia kapcsolat-története mellőzött téma, feltártsága komoly hiányosságokkal bír.

* A tanulmány elkészítését az EFOP-3.6.1-16-2016-00001 „Kutatási kapacitások és szolgáltatások komplex fejlesztése az Eszterházy Károly Egyetemen” című pályázat támogatta.

1 A téma kutatásának indokoltságáról a magyar történelem vonatkozásában lásd: *Dinnyés Patrik: II. József császár oroszországi útjai (1780, 1787) a magyar szakirodalomban I.* In: *Acta Universitatis de Carolo Eszterházy Nominatae. Sectio Historiae Nova Series Tom. XLV.* Szerk. Kiss László. Eger 2018. 59–81.

2 A választott témák mindegyikében, kisebb vagy nagyobb mértékben, de sor került orosz-osztrák érintkezésre. Amíg a két oroszországi utat, vagy Pál cárevics bécsi tartózkodását értelemszerűen az oroszok említése nélkül nem lehet tárgyalni, addig például többször előfordult, hogy a hétéves háborút eldöntő „Hohenzollern-csodát” egyáltalán nem említették a szerzők, még akkor sem, ha magáról a háborúról írtak is.

Az összefoglaló Magyarország-történetek után jelen tanulmányban a Mária Teréziáról (1740–1780) és II. Józsefről szóló életrajzokat vizsgáltuk.³ Egyszerű kronologikus rendben mutatjuk be a köteteket, a külföldi szerzők magyar nyelven megjelent munkáit sem kezeltük külön, hiszen azok is magyarországi megjelenésüktől kezdve voltak hatással a történelmi emlékezetre.

Elképzelhető, hogy a közeljövőben egyéb, az adott országok történetét feldolgozó monográfiákra, illetve egészen biztosan az egyéb tudományos publikációk (tanulmányok, forráskiadványok, forrásközlések stb.) vizsgálatára is sor fog még kerülni. Nem zárjuk ki azonban annak sem a lehetőségét, hogy a köz- és felsőoktatásban használt tankönyveket is megvizsgáljuk, hiszen vitathatatlanul ezek jutottak el a lakosság legszélesebb köreihez.

Mária Terézia

A 18. századi magyar történelem vizsgálatában Marczali Henrik munkássága megkerülhetetlen. Már előző tanulmányunkban is több munkáját kellett használnunk, és most is, amikor Mária Terézia és II. József életrajzait dolgozzuk fel, azzal szembesülünk, hogy a történész mindkettőjükéről írt monográfiát. *Mária Terézia 1717–1780* című életrajza 1891-ben jelent meg, a *Magyar Történelmi Életrajzok* sorozatban.⁴

A harmadik fejezet *A trónra lépés. Örökösödési kérdés. Nagy Fridrik* címet viseli. Ebben a fejezetben csak az ellenfelek, különösen II. (Nagy) Frigyes (1740–1786) és a poroszok kerülnek említésre, szövetségesek vagy legalábbis semleges államok egyáltalán nem.⁵ A következő fejezet *Az örökösödési háború. A pozsonyi országgyűlés* címet viseli, és ahogy várható is, az egyetemes történelem szempontjából a nyugati vonatkozású események kerülnek inkább említésre, illetve nagy részben természetesen a magyarországi történések. Mindenesetre Anglia már megjelenik, de még nem aktív szereplőként. Azonban arról, hogy Oroszország, vagy éppen az Oszmán Birodalom VI. Károly császár (1711–1740) halála után hogyan viszonyul a *pragmatica sanctio*hoz, nem esett szó. Egyáltalán az oroszok, pontosabban először II. (Nagy) Katalin (1762–1796) majdnem kétszáz oldal után, a nyolcadik fejezetben (*Mária Terézia családi élete*), a felvilágosodás kapcsán kerül említésre.⁶

3 Eredetileg a II. Katalinról megjelent magyar nyelvű életrajzokat is szeretnénk volna jelen tanulmányban elemezni, de már egész korán nyilvánvalóvá vált, hogy terjedelmi okok miatt ezt a későbbiekre kell halasztanunk.

4 *Marczali Henrik*: Mária Terézia, 1717–1780. Bp. 1891.

5 Uo. 30–47.

6 Pár oldallal később, szintén összehasonlítás végett szerepel az orosz uralkodónő: „Kikhez hasonlítani szokták [Mária Teréziát – D. P.]: az angol Erzsébet, a muszka II. Katalin férfiaságot affectáltak, megvetették azon kötelékeket, melyekben a nő csak férfi mellett érvényesülhet”. Végül a tizedik fejezetben Erzsébet, Mária Terézia és II. Katalin hatalomra való felkészültségében tesz különbségeket Marczali. Uo. 196., 205., 246.

A *Mária Terézia mint uralkodó* című utolsó, tizedik fejezetben olvashatunk leg-gazdagabban a külpolitikáról. Ebben a fejezetben Mária Terézia külpolitikájának tárgyalása Poroszországgal kezdődik, de kitér még Angliára, Franciaországra és Oroszországra. Az oroszok kapcsán kiemeli Erzsébet cárnő (1741–1762) II. Friggyessel való személyes konfliktusát, illetve a cárnő körüli befolyásos személyek érdekeit, kapzsiságát. Az eddig vizsgált munkák közül elsőként kerül említésre gróf Esterházy Miklós, Mária Terézia pétervári követe, aki sokat tett az orosz–osztrák viszony javítása érdekében. Ugyanitt esik szó a hétéves háborúban bekövetkező diplomáciai fordulatról, de sajnos meglehetősen szűkszavúan: „Mihelyt Erzsébet cárnő meghalt, Oroszország nemcsak kilép, hanem Poroszországhoz csatlakozik”.⁷ Sajnos ebből az sem derül ki, hogy rövidesen III. Pétert (1762) megbuktatták, a hatalomra lépő felesége, II. Katalin, ha nem is gyökeresen más, de eltérő irányt adott külpolitikájának.⁸

Ezután Lengyelország első felosztása következik, természetesen elsősorban Mária Terézia – azaz az ellenzés és aggodalom – szemszögéből, de kellő részletességgel olvashatunk a porosz és orosz külpolitika szerepéről. Sőt, az elzálogított szepesi területek visszaszerzése is említésre kerül, igaz, a szerző nem nevezi nevén az esetet. A visszacsatolás alatt zajló orosz–török háborúra csak egy utalást tesz, ahogy utána Bukovina megszerzésére is. Szerepelnek tehát ezek is, de ha nem ismernénk az eseményeket, akkor abból, hogy „Bukovina megszerzésénél, mely Törökország rovására történt, már nem érzett [Mária Terézia – D. P.] ily lelkiismereti furdallást”⁹, aligha tudnánk, hogy pontosan miről is van szó. A bajor örökösödési háború is ebben a részben van említve, ahol Oroszország elpártolásáról ír Marczali, ami azonban véleményünk szerint téves, hiszen II. Katalin hatalomra jutása és II. József 1780-as oroszországi utazása közti időszakban nem volt jónak tekinthető az orosz–osztrák kapcsolat, tehát nem is nagyon lehet „elpártolásról” beszélni.¹⁰ II. József utazásairól szinte egyáltalán nem ír Marczali. A II. Friggyessel való találkozókat ugyan megemlíti, de a részletekbe nem megy bele.¹¹ Ezzel szemben az 1780-as útról (amire pedig még Mária Terézia életében került sor) még csak említés sincs, holott úgy véljük, hogy a császár társuralkodóként végzett utazásai alapvető fontosságúak Mária Terézia és II. József kapcsolatának vizsgálatában.

Összességében elmondhatjuk, hogy a nemzetközi kitekintés említésében nem lehet különösebb hiányunk, bár sajnos sokszor valóban csak említés marad, több esetben nagyon hiányzik pár mondatos kifejtése egy-egy ese-

7 Uo. 270.

8 Uo. 265–270.

9 Uo. 274.

10 Uo. 271–276.

11 A két utat Marczali azzal magyarázza, hogy Mária Terézia „belenyugodott Szilézia elvesztésébe, nem akadályozta a viszonyok javulását, mit az 1769-iki neisse-i és 1770-iki neustadti találkozások, József császár és Fridrik közt, mutattak”. Ez azonban azt sejteti, mintha megennyhült volna Mária Terézia II. Friggyessel szemben, azonban erről nem volt szó. Uo. 270.

ménynek. Oroszország említettsége elégséges, de nyilvánvaló, hogy Marczali sokkal többet tudott a témában, amit majd láthatunk a II. Józsefről készített életrajzában is. Ott bizonyos kérdéseket sokkal precízebben közelít meg a szerző. Az viszont színesíti a kiadványt, hogy II. Katalin és Erzsébet cárnő arc képe is szerepel benne.¹²

Németh Andornak 1938-ban jelent meg *Mária Terézia* című életrajza.¹³ A hétéves háború éveit részletesen írja le, nagy figyelmet szentelve a magyarországi eseményekre. Az oroszoknak a háború végébe való bekapcsolódásáról említést tesz, kiemelve egyrészt az orosz külpolitikai érdekeket, de Erzsébet cárnő személyes ellenszenvét is II. Friggyessel szemben.¹⁴ A hétéves háború leírása sokkal felszínesebb és rövidebb, de a főbb mozzanatokról szó esik, így – ami jelen esetben számunkra fontos – a szövetségi rendszerek felállításáról és Erzsébet cárnő haláláról is. Azonban súlyos időbeli tévedést is találhatunk, hiszen Németh azt írja, hogy III. Péter hatalomra kerülése után „néhány nap múlva újabb hír érkezik. Katalin cárnő megölette férjét (...)”¹⁵ Pedig tudjuk, hogy fél év telt el a két esemény között.¹⁶

A *József és Frigyes* című fejezetben az 1768-ban kirobbanó orosz–török háborúról, a két uralkodó - leginkább porosz szemszögből vizsgálta - találkozájáról, valamint Lengyelország első felosztásáról olvashatunk.¹⁷ Az *utolsó megalázkodás* című fejezet a bajor örökösödési háborúról szól, ami kapcsán félreérthetően úgy szerepel II. Katalin, mint aki az osztrákokat támogatja a háborúban, Kaunitz kérésére.¹⁸ Ugyanígy az utolsó fejezetben (*A vég*), bár említésre kerül II. József oroszországi útja, rendkívül tömören: „találkozott egy orosz városkában Katalin cárnővel. Észak Semiramisa lelkendezve ölelte magához a fiatal uralkodót. Mindakettőjüknek kényszerképzete volt Frigyes, akit József most már éppoly engesztelhetetlenül gyűlölt, mint Katalin”.¹⁹

Ifj. Barta Jánosnak 1988-ban, a *Magyar História* sorozatban jelent meg *Mária Terézia* című életrajza.²⁰ Az osztrák örökösödési háború a könyv második nagy fejezetének (*A hatalom súlya*) az első felében kerül tárgyalásra. Ebben azt olvashatjuk, hogy bár az oroszok elismerték Mária Terézia örökségét, az Anna Ivanonva cárnő halála miatti belső válság következtében egészen a háború végéig nem lehetett számolni az Orosz Birodalom segítségével. Miután a hatalomra kerülő Erzsébet cárnőnek sikerült megerősítenie hatalmát, a háború főbb

12 Uo. 206., 269.

13 *Németh Andor: Mária Terézia*. Bp. 1938.

14 Uo. 154–155.

15 Uo. 209.

16 Uo. 198–209.

17 Uo. 263–275.

18 Uo. 289–290.

19 Túlzottan leegyszerűsítő hogy II. József és II. Katalin engesztelhetetlenül gyűlölték II. Frigyest. Uo. 291.

20 *Ifj. Barta János: Mária Terézia*. Magyar História sorozat. Gondolat, Bp. 1988.

eseményei már lezajlottak. Mégis, a háború lezárásánál Mária Terézia alkupozícióit erősítette az oroszok által felajánlott szövetség és 60 ezer katona.²¹ Az *abszolút uralkodó* című fejezet egyik alfejezetében (*Uralkodói vonások*) még arról a feltételezett pétervári összeesküvésről is olvashatunk, amelybe Mária Terézia követe, Otto Anton Botta révén került bele, még az osztrák örökösödési háború alatt.²²

Az *eltaktikázott visszavágás* című alfejezet teljes egészében a hétéves háborúról szól. Ebben az oroszok kellőképpen említésre kerülnek, a kezdeti szövetséges helyzettől, a háború váratlan kirobbanása miatti támogatás késésén át a különböző hadi cselekményekig.²³ Érdekes módon azonban a háború befejezését a szerző már a következő nagy fejezet (*Országai közös anyja*) *Reform és bele-törődés* című alfejezetében tárgyalja. Ebben szó esik Erzsébet cárnő haláláról és III. Péter hatalomra jutásáról, az osztrákok elárulásáról, valamint II. Katalin államcsínyéről is.²⁴

Jó érzékkel megírva és a terjedelemhez képest megfelelő részletességgel tárja elénk a *Két utolsó erőpróba* című alfejezetben Lengyelország első felosztását és a bajor örökösödési háborút, valamint olvashatunk az előbbivel párhuzamosan zajló orosz–török háborúról, illetve az abban való közvetítésért kapott Bukovináról. Sajnos a bajor örökösödési háború kapcsán nem esik szó az oroszok közvetítő szerepéről, később csak (az utolsó, *Búcsú és örökség* című alfejezetben) az 1780-as oroszországi útnál említi meg, hogy II. Józsefnek „célja az, hogy II. Katalinnal találkozáskor megpróbálja a bajor örökösödés kérdésében ellenséges cárnőt szövetségre bírni”.²⁵ Az orosz út értékelése kissé felületes. A szerző abban pontos, hogy konkrét megállapodás ezen az úton nem született, viszont Barta úgy fogalmaz, mintha mindez már eldőlt volna Mogiljovban, és a moszkvai, illetve pétervári út már csak „kirándulás” lett volna, holott az egyezkedések még ott is folytak. Emellett érdemes lett volna megemlíteni, hogy ha ezen az úton nem is sikerült összeegyeztetni az érdekeket és tető alá hozni egy szerződést, az a következő évben azonban már megvalósult, mégpedig egyértelműen törökellenes céllal.²⁶

A könyvhöz tartozik még egy *Időrendi áttekintés* is, amiben az oroszok a hétéves háború egyik csatája (Kunersdorf) és Erzsébet cárnő halála kapcsán kerülnek említésre.²⁷ Összességében elmondható, hogy ifj. Barta János Mária Teréziáról szóló könyve kellő mértékben szán figyelmet az orosz külpolitika jelenlétére az időszakban, néhány esetben még meg is haladja az elvárható minimumot.

21 Uo. 62., 73., 87–89.

22 Uo. 104.

23 Uo. 160–173.

24 Uo. 180–181.

25 Uo. 222.

26 Uo. 210–222.

27 Uo. 232.

A Pannonica Kiadó *Fekete-fehér* című sorozatában,²⁸ jelent meg Niederhauser Emil Mária Teréziáról szóló írása.²⁹ Az osztrák örökösödési háború kapcsán Niederhauser megemlíti, hogy kezdetben Oroszország azok között volt, akik elfogadták VI. Károly halálakor Mária Terézia örökösödési jogát.³⁰ Ezt követően szó esik egy Mária Terézia és Erzsébet cárnő közötti levelezésről, illetve homályosan a háborúba való belépésükről.³¹

A hétéves háborúról *Az újabb világháború* fejezet alatt olvashatunk. A részben Kaunitz által levezényelt diplomáciai forradalom kapcsán – véleményünk szerint tévesen – írja Niederhauser, hogy „Oroszország majdnem még egzotikusabb volt, mint az Oszmán Birodalom, vele sem nagyon számolt európai vezető”,³² ha szövetségest keresett. Ezt követően még többször, minden igényt kielégítően említésre kerülnek az orosz vonatkozású események, tények, például a westminsteri angol–porosz szerződés, a felajánlott katonaság létszáma, az oroszok túlzott térnyerése a poroszok elleni harcokban, a franciák fokozatos kihátrálása során az osztrákok egyre inkább oroszokra való ráutaltsága stb.³³ Niederhauser a háború kimenetelének egyértelműen az orosz udvaron belüli politikai fordulatot tekinti, s ezt röviden ismerteti is. Ez már kicsit több is, mint az általunk elvárt minimum, de emellett még egy oldalon keresztül, egy olyan 1762-es eseményről is beszámol, ami az orosz–osztrák kapcsolatban ütközési pont volt.³⁴

Az 1763-as lengyel királyválasztás külső befolyásolásáról, az 1768-ban kirobbanó orosz–török háborúról és az abban való osztrák közvetítői szerepvállalás-

-
- 28 A sorozat több kötetben jelentős uralkodókat vagy vezető politikusokat állított egymás mellé. Nem biztos, hogy egy egész önálló kötetre lenne igény a magyar olvasóközönség körében, de egy hasonló struktúrájú tanulmányt talán érdemes lenne írni II. Józsefről és I. Pálról. Niederhauser Emil: Mária Terézia. In: Niederhauser Emil–Alekszandr Kamenszkij: Mária Terézia – Nagy Katalin. Pannonica Kiadó, H. n. 2000. 5–148.
- 29 Ugyanebben a kötetben kapott helyet Alekszandr Kamenszkij Nagy Katalin-életrajza. Niederhauser életrajza néhány évvel később, 2004-ben megjelent külön kiadásban is, A/4-es alakban, kétszínű és színes illusztrációkkal gazdagon ellátva. *Niederhauser Emil: Mária Terézia élete és kora.* Pannonica Kiadó, H. n. 2004.
- 30 *Niederhauser E.: Mária Terézia* i. m. 14.
- 31 Niederhauser csak annyit írt, hogy Erzsébet „néhány évvel később azonban majd kapható lesz a katonai szövetségre”, ez azonban azt sugallja, hogy ebben a háborúban még nem volt az. Arra, hogy már az osztrák örökösödési háború végén is támogatta Mária Teréziát, csak a következő utalást teszi: „Egy orosz hadsereg is készenlétben állt”. Uo. 22.
- 32 Véleményünk szerint, ha nem számoltak Oroszországgal mint lehetséges szövetséggel, az elsősorban a belpolitikai bizonytalanság miatt adódhatott. Az 1750-es évekre azonban Erzsébet már megszilárdította hatalmát, sőt, rövidesen az osztrákok szövetségese lett a poroszok elleni revansháborúban. Uo. 38.
- 33 Uo. 38–47.
- 34 Ilyen a görögkatolikus ruszinok között illegálisan tevékenykedő orosz emisszáriusok, a Nagy Péter óta létező Tokaj-hegyaljai orosz birtok parancsnokának kiutasítása, illetve már 1763-ban a háború vége felé Mária Terézia nem fogadta el II. Katalin közvetítőnek való ajánlkozását. Uo. 14., 47–48.

ról, a szepességi városok visszavételéről és Lengyelország első felosztásáról, Bukovina megszerzéséről majd a bajor örökösödési háborúban való orosz közvetítői szerepről is megfelelő terjedelemben olvashatunk. Az *Utolsó évek* című lezáró fejezet első, jelentősebb része nagyszerű képet ad az osztrák külpolitika keleti orientálódásáról, az egyre sűrűsödő orosz–osztrák érintkezésről.³⁵

Említésre kerül II. József első oroszországi útja is (a második nem, hiszen arra már Mária Terézia halála után került sor), az osztrák uralkodónőtől vett idézetekkel gazdagítva. Még magáról a moguljovi császártalálkozóról is olvashatunk pár mondatban, bár bizonyos részletek talán feleslegesen vannak megemlítve, hiszen kifejtésük nélkül alig érthetőek. Ami sajnálatos, hogy az utat teljesen sikertelennek tünteti fel, nem említve, hogy egy rövidesen megszülető orosz–osztrák szövetségnek és a poroszok elszigetelésének fontos előzménye volt.³⁶

Az, hogy az általunk kiemelt főbb eseményeken kívül egyéb esetekben is előkerül Oroszország vagy az orosz uralkodók, Niederhauser Emil rendkívüli széles tájékozottságáról tanúskodik, így elmondható, hogy nemcsak Mária Teréziáról szól az írása, hanem az egész Habsburg Monarchiáról.³⁷

A német életrajzíró, Franz Herre *Mária Terézia* című monográfiája – Kajtár Mária fordításában – 2001-ben jelent meg.³⁸ Jelen tanulmányban általunk vizsgált könyvek közül ez az első, amely külföldi szerző magyar nyelvre fordított munkája. Az osztrák örökösödési háború első két szakaszában (a II. Friggyessel való megállapodásokat vesszük szakaszhatárnak) nem kerül említésre az Orosz Birodalom. Részben ez indokolt lehet, hiszen csak a háború végén kapcsolódtak be, viszont abból ítélve, hogy az Oszmán Birodalmat sem említi semmilyen szinten a szerző (korábbi háború kapcsán igen, de az 1740-ben kezdődő események vonatkozásában egyáltalán nem) arra következtethetünk, hogy elsősorban a nyugati diplomácia színtere foglalkoztatta.³⁹ Az *ellenséges világ* alfejezetben olvashatunk először ténylegesen a nemzetközi diplomáciáról, az előtte lévő rész csak Mária Terézia hatalomra kerülésének belpolitikai vonatkozásáról és a II. Friggyessel való háborúzásról szól. Itt – ha sokszor csak felületesen is, de legalább említés szintjén – megjelenik Franciaország, Bajorország, Spanyolország, Szászország és Anglia, utóbbi mint a Habsburg Monarchia „egyetlen szövetségese”.⁴⁰ Ebben az alfejezetben lett volna érdemes megemlíteni a belső

35 Uo. 134–143.

36 Ilyen például II. Katalin azon szándéka, hogy megkapja az aranygyapjas rendet. Ennek azonban egy mondatban való említése igen nehéz, és nem is sikerült jól a szerzőnek. Uo. 143–144.

37 Például Erzsébet cárnő és Mária Terézia viszonya, vagy II. Katalin és Mária Terézia erkölcsösségének összevetése stb. Uo. 96–97.

38 *Franz Herre: Mária Terézia*. Ford. Kajtár Mária. Magyar Könyvklub, Bp. 2001. Az eredeti: Franz Herre: Maria Theresia. Die grosse Habsburgerin. Verlag Kiepenheuer & Witsch, Köln. 1994.

39 *Herre, F.: Mária Terézia* i. m. 41–56.

40 Uo. 57.

válsággal küzdő, de alapvetően szövetséges Oroszországot is, ez azonban nem történt meg.⁴¹

Az *Ausztria továbbra is nagyhatalom* című alfejezet először a frankfurti császárválasztással és koronázással, majd az osztrák örökösödési háború lezárásával foglalkozik. Ebben az eddig meg sem említett Oroszországról kicsit bővebben is olvashatunk, visszaulva a korábbi évek eseményeire, beleértve a lengyel örökösödési (1734–1738) és az orosz-osztrák–török háborút (1735–1738), majd pedig Erzsébet cárnő hatalomra jutását és Frigyes-ellenességét. Érdekes módon ez csak az oroszok esetében történik így, minden más állam esetében – szintén felületesen – a háború kronologikus ismertetése során, a megfelelő helyen és időben kerülnek említésre a belpolitikai események.⁴²

A *hadviselő* fejezetben olvashatunk a hétéves háború diplomáciai előzményeiről. Itt a francia–osztrák szövetség kialakulásának tárgyalása közben kerül említésre Oroszország mint olyan szövetséges, amelyhez Mária Terézia „nemigen vonzódott”.⁴³ Ezután II. Frigyes politikai testamentumából kerül idézésre az Orosz Birodalom, amellyel 1752-ben még nem számolt a porosz uralkodó mint valódi ellenséggel, de esetleges szövetség az osztrákokkal és a franciákkal már a bekerítéssel jelentett volna egyet. Ezután következik az 1756-os westminsteri egyezmény Oroszországot is érintő pontjainak bemutatása.⁴⁴

A *Hét esztendő háború* című alfejezetben az oroszok említése elegendőnek tekinthető, szó esik Erzsébet cárnő személyes motivációjáról, (szerződésben rögzített) orosz létszámviszonyokról, majd pedig az orosz trón uralkodóváltásairól: „Erzsébet utódja, az infantilis III. Péter, aki azzal játszott, hogy orosz ólomkatonáit a porosz ólomkatonák oldalán vonultatta fel, szövetséget kötött II. Frigyessele, és 20 000 embert küldött neki. Felesége, a német anhalt-zerbsti hercegnő letaszította a trónról, és II. Katalinként felmondta a katonai szövetséget Poroszországgal, de nem tért vissza a poroszellenes koalícióba”.⁴⁵ Ezelőtt még azt is írja a szerző, hogy Erzsébet cárnő volt II. Frigyes „legádázabb ellensége”, ezzel azonban semmiképpen sem érthetünk egyet, és egyébként a most bemutatott könyv sem támasztja alá semmilyen módon sem.⁴⁶ Ezután még a hétéves háborúra vonatkozóan olvashatunk az oroszok közeljövőt érintő új külpolitikájáról, pedig annak kiformalódása túlmutatott a háború időszakán, a hubertusburgi béke aláírásáig II. Katalin inkább csak kivárt.⁴⁷

Bár Lengyelország első felosztása a későbbiekben előkerül, és a szerző tisztázza a kérdést, II. József egyik 1773-as utazását lengyelországi utazásként tünteti fel, holott az úti cél az előző évben a Lengyelországtól Habsburg-fennhatóság

41 Uo. 56–76.

42 Uo. 76–89.

43 Uo. 211.

44 Uo. 211., 221–222.

45 Uo. 240.

46 Uo. 240.

47 Uo. 224–246.

alá került Galícia volt.⁴⁸ Lengyelország felosztásának bemutatásánál pár szóban megismétli a korábban már leírtakat, most azonban több idézetet is olvashatunk Mária Teréziától, amelyekben Erzsébet vagy II. Katalin cárnőkről ír. Bár az egyes államok által megszerzett területek nagyságában téves információkat találhatunk,⁴⁹ magának a felosztásnak az előzménytörténete és lebonyolítása, továbbá a pillanatnyi diplomáciai viszonyok kellő részletességgel kerülnek kifejtésre, megemlítve Bukovina megszerzését is.⁵⁰ Az ezt követő részben több oldalon keresztül a bajor örökösödési háborút taglalja a szerző, említve Oroszország és Franciaország közvetítő szerepét a tescheni békében (1779), illetve Oroszország megnövekedő szerepét a térségben.⁵¹ Mindezek fényében érthető, hogy miért nem kerül említésre II. József 1780-as oroszországi útja, vagy a Mária Terézia utolsó évét bemutató résznél (amikor is fia, a trónörökös több hónapon keresztül távol volt az oroszországi út miatt), vagy korábban, amikor a szerző rövidebben-hosszabban ír II. József utazásairól.⁵² Franz Herre munkájáról általánosságban elmondható, hogy inkább közép- és nyugat-európai szemléletű, a keleti eseményeket kevésbé vette figyelembe, amin meglátszik Oroszország értékelése is. A legszükségesebb információkat közli, és néha még olyan érdekességeket is említ, minthogy Erzsébet cárnő volt Lipót nagyherceg (a későbbi II. Lipót) keresztanyja, vagy hogy hogyan vélekedett Mária Terézia a kortárs orosz uralkodónőkről.⁵³

II. József

Vélhetően az első magyar nyelvű életrajzi jellegű munkát II. József kapcsán már 1790-ben, tehát a császár halálának évében, Pétzeli József írta *II-dik József életének rövid leírása* címmel.⁵⁴ Minthogy kortárs szerző munkájáról van szó, érthető módon a felhasznált források köre meglehetősen csekély lehetett, de talán éppen ez a „korabeliség” adhat képet nekünk arról, hogy a kor embere

48 A kérdés nem olyan jelentéktelen, hiszen egyáltalán nem mindegy, hogy saját uralmuk alá tartozó területet látogatott meg a császár, vagy egy másik országban tett utazásokat. Uo. 289.

49 A Poroszországnak tulajdonított „350 000 négyzetkilométer” minden bizonnyal gépelési hiba, hiszen a valóságban ez 36 ezer km². Az oroszoknak 110 ezer, míg az osztrákoknak 70 ezer km²-t említ Franz Herre, ezzel szemben más szerzőknél inkább 92 és 82 ezer km² található. Uo. 334.; *Ring Éva*: „Lengyelországot az anarchia tartja fenn?” A nemesi köztársaság válságának anatómiája. ELTE Eötvös Kiadó, Bp. 2001. 168.; *Norman Davies*: Lengyelország története. Osiris, Bp. 2006. 412–414.

50 *Herre, F.*: Mária Terézia i. m. 330–335.

51 Uo. 339–346.

52 Említésre kerülnek galíciai, erdélyi, morvaországi, itáliai és franciaországi utazásai, illetve a II. Friggyessel való két találkozása. Uo. 288–291.

53 Uo. 312., 330–331.

54 *Pézteli József*: II-dik József életének rövid leírása. Komárom 1790.

miként látta az orosz külpolitika szerepét a Habsburg Monarchiából, azon belül is a Magyar Királyságból nézve. Az osztrák örökösödési háborúról csak röviden ír Pétzeli, II. Frigyes mellett csak „Délről 's Nap-nyúgotról”⁵⁵ érkező támadókról ír. Ezután viszont már csak a pozsonyi segélykérés eseményeit taglalja, majd rátér II. József személyiségének bemutatására, házasságaira és római királlyá koronázására, illetve apja halála utáni császári méltóságba való lépésére.⁵⁶

Ezután Pétzeli már rá is tér a császár utazásaira. Bizonyos részleteket ki-emelve ír a Habsburg-tartományokon belüli, itáliai útjairól és II. Frigyesrel való találkozásáról. A legrészletesebben és leghosszabban a franciaországi útról olvashatunk, amit a csak felületesen bemutatott bajor örökösödési háború követ. Ezután jön az 1780-as oroszországi út. Bár a korábbi, külföldi útjai során is a császár, amikor inkognitóban utazott, a gróf Falkenstein nevet használta, a szerző ennél az útnál említette csak meg. II. József tehát találkozott II. Katalinnal, ami során „bé-kísérte a' Tsászárnét Smolenkiig; azután ment Moscauba, 's onnan Petersburgba, ahova ért Juniusnak 28-dik napján.”⁵⁷ Kiderül még, hogy négy hétig volt Péterváron és környékén, majd Rigát érintve indult vissza Bécsbe.⁵⁸

1781-es németalföldi és párizsi látogatása „után sok Felsőleges Vendégek meg-látogatták ötet ebben az esztendőben, u. m. a' Würtemberg Stutgárdi Hertzeg, Friderik Eugénus a' maga Feleségével, nem különben Ersébet Hertzegné, és Ferdinánd Hertzeg. Azután Novembernek 21-dik napján Bétsbe érkeztek a' Russiai Nagy Hertzeg a' maga Feleségével, egy Északi Grófnak és Grófnénak neveik alatt”.⁵⁹

A császár 1787-es oroszországi útjának szándékáról Pétzeli úgy tudja, hogy II. József azután határozta el magában az utazást, miután megtudta, hogy II. Katalin fényes, nagyszabású utazásra készül.⁶⁰ Érdekes módon több részletet is olvashatunk a császárnő Pétervárról való indulása és a császárral való találkozására közti útról is. Az eddigi utaktól eltérően, mintha Pétzeli ennél a résznél inkább a császárnő, mintsem a császár szempontjából mutatná be az utat, és azt meg sem említi, hogy II. József korábban távozott a tervezettnél a németalföldi események híre miatt.⁶¹ Az út után az orosz-török háború kirobbanásának tárgyalása következett, ami azért is érdekes, mert ez a háború még tartott, amikor Pétzeli megírta az életrajzot. Magáról a háborúról egyébként nem akart hosszasan írni, és ki is kötötte, hogy csak arról ír, ami II. Józsefre vonatkozik, de ennek ellenére is majdnem tizenöt oldalon keresztül tárgyalja az eseményeket.

55 Uo. 3.

56 Uo. 3–6.

57 Uo. 13.

58 Uo. 13.

59 Valójában nem egy bizonyos északi gróf és grófné neve alatt utazott Pál nagyherceg és felesége, hanem konkrétan Észak Grófja és Grófnéja néven. Uo. 15.

60 Ma már tudjuk, hogy II. Katalin maga hívta meg a császárt 1787-ben Oroszországba.

61 Uo. 29–31.

Az utolsó két oldal a németalföldi lázadásról és a császár haláláról szól.⁶²

Az életrajz mindenképpen egy érdekes kordokumentum, érdemes lenne alaposabb elemzést is végezni, de jelen esetben csak az Oroszországgal kapcsolatos részekre összpontosíthatunk. Ez alapján elmondható, hogy ahol említésre kerülhettek az oroszok, ott az osztrák örökösödési háború kivételével meg is történt. Az általunk vizsgálandó szempontok közül azonban sok eleve nem szerepel Pétzeli írásában.

Kevesebb mint harminc évvel később, 1816-ban jelent meg Czövek István *II-dik József császár élete és tettei* című, kétkötetes életrajzi monográfiája.⁶³ Érdekes módon a szövegben az örökösödési háború kapcsán – felületesen – csak a pozsonyi eseményeket olvashatjuk, azonban Czövek egy közös lábjegyzetben (két oldalon keresztül) leírja vázlatosan az egész örökösödési és a hétéves háborút. Az oroszok csak az utóbbi kapcsán kerülnek említésre.⁶⁴ Ezt követően a császár egyes utazásairól olvashatunk, majd a kötet egyszerre csak „átváltozik” egy anekdotagyűjteménnyé, ami lazán követi a kronológiai rendet, és időnként valamiféle tematikus felosztást is.⁶⁵ Így például a franciaországi utazásról egészen hosszan értekeznek.⁶⁶ A bajor örökösödési háború épp csak említésre kerül, mindenféle diplomáciai kitekintés nélkül, majd ezt követi az 1780-as oroszországi út tárgyalása.

A szerző azt is tudja, hogy április 26-án reggel 8 órakor indult útnak a császár Bécsből, majd Mogiljovban találkozott a császárnővel. Érdekes, általunk eddig nem ismert, és valószínűleg nem ebben a formában megtörtént jelenetről számol be: „éppen mikor a’ Templomból kilépne és a’ teméntelen sokaságú nép kiáltozó öremléssel köszöntené II-ik Katalint, 2-ik József Császár is épen akkor ölelte meg, mellyet a’ sok nép látván így kiáltozott : Vivat Josephus Secundus!”⁶⁷

62 Uo. 32–48.

63 *Czövek István: II-dik József császár élete és tettei*. I–II. kötet. Pest 1816.

64 Uo. 8–12.

65 Rövid történet szól arról, hogy a pétervári osztrák követen, Philipp von Cobenzlön keresztül a császár tudomására jutott, hogy II. Katalin szeretné saját kertjeiben elszaporítani a fácánt, ezért háromezer gondosan becsomagolt fácántojást küldött Oroszországba a császárnő számára. Egy másik ilyen, már sokkal inkább anekdota jellegű történet egy eperárusról szól, aki a császárnak olyankor adott el epret, amikor Bécsben volt az orosz nagyhercegnő is. Hogy magánál az eseménynél is ott volt-e az északi vendég vagy nem, az ebből nem derül ki. Harmadikként pedig érdemes megemlíteni egy rövid megjegyzést arra vonatkozóan, hogy Galícia és Cherson között postautakat készítettek, mert a császár hat nap alatt akarta megtenni az utat. Nyilvánvalóan ez már az 1787-es útra vonatkozott. Egyéb, részben orosz vonatkozású események is vannak még. Uo. 103., 128., 176., 193., 240., 244–245., 248., 254.

66 Uo. 71–131.

67 Azt már biztosan tudjuk, hogy az első találkozásra nem a templomból való kilépéskor, hanem a császárnőnek épített fapalotában került sor. Igaz, hogy II. József maga is ott volt a tömegben, amikor II. Katalin a városba ért, de aztán Patjomkin vezetésével előrement a már említett alkalmi szállásra, ahol egyébként valóban sor került egy ölelésre. Uo. 133–134. *Dinnyés Patrik: Mogiljovtól Szmolenszkig: II. József német-római császár és II. Katalin orosz császárnő első találkozási és közös utazása (1780)*. Aetas, várható megjelenés: 2019.

Ezt követve egyébként még röviden leírja a császár útvonalát, de az út diplomáciai jelentőségéről és céljáról semmilyen formában nem tesz említést. Ami azonban figyelemre méltó, hogy Czövek két korabeli levelet is közölt magyar fordításban, amelyet egy, a szintén Pétervárott tartózkodó, név szerint meg nem említett „nagy rangú ifjú Francia” írt.⁶⁸

A második kötet az 1787-es évvel kezdődik, nem külpolitikai, de orosz vonatkozású megjegyzéssel: „fényes szerencse-csillaga tetszett fel a’ Sidók egén is. Az Orosz Czárné kéz-csókolásra bocsátotta őket. A’ Római Császár megengedte nékik, hogy a’ földet művelhessék. A’ Burkus [porosz – D. P.] Király a’ kereskedésre szép szabadságot, privilégiumot adott nékik (...)”.⁶⁹ Ilyen és ehhez hasonló történetek mellett a második kötet külön, részletesen foglalkozik II. József 1787-es oroszországi útjával. Hogy az út rekonstrukciójához honnan vette a szerző az információkat, az is kiderül a szövegből, ugyanis egyszer csak az alábbiakat írja: „Ezt eddig a’ Pétersburgi udvari újság beszéli, és így igaz” majd pedig „a’ Bécsi udvari újság szerint”.⁷⁰ Ugyanakkor például Cherson város leírását „egy szemmel látó tanú tette”,⁷¹ pontosabb forrásmegjelölés nélkül. Az utazás elbeszélésénél említésre kerül, hogy a császárnak a németalföldi események miatt előbb és sietve távoznia kellett, de emellett sok egyéb információ is olvasható, nemcsak az útról, hanem még az orosz–török viszony alakulásáról és magáról a háborúról is.⁷² Kissé érthetetlen módon, a 259. oldalon ismét visszatér a szerző az 1787-es útra és *Második József útazása Krimiába* címmel, rövidebben, mint az előbb, de ismét elbeszéli az utat, majd utána a kirobbanó orosz–török háborút.⁷³

Ahogy azt már írtuk, Czövek István műve inkább anekdotagyűjteménynek tekinthető, de semmiképpen sem egy tudományos életrajznak. Azonban ettől függetlenül is hasznos számunkra, hiszen amellett, hogy képet kaphatunk egy 19. század eleji pozitív II. József-értékelésről, azt is láthatjuk, hogy a közvélemény nem volt érdektelen az oroszországi vagy orosz vonatkozású események iránt. Természetesen nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a kötetek írásakor még nem történt meg az oroszok beavatkozása az 1849-es magyar szabadságharcba.

Marczali Henriknek 1881 és 1888 között három kötetben jelent meg a *Magyarország története II. József korában* című nagyszabású kor- és életrajza.⁷⁴

68 A levél részletes elemzésére jelen tanulmány keretei között nincs lehetőségünk. *Czövek I.*: II-dik József i. m. I. 133–136.

69 Az előző kötethez hasonlóan ebben is vannak részben oroszokhoz kötődő említések. Uo. 3., 5., 11., 13., 14–15., 119., 122., 132. stb.

70 Uo. 56.

71 Uo. 61.

72 Uo. II. 51–81.; majd pl. 112–128., 130–138. stb.

73 Uo. 259–283.

74 *Marczali Henrik*: *Magyarország története II. József korában*. I–III. köt. Bp. 1881–1888. Mind az első, mind a második kötet esetében a második, javított kiadásokat használtuk (1885; 1888).

A monumentális munka – ahogy a címe is sugallja – Magyarország-történet, de egyben II. József-életrajz is, igaz utóbbi elsősorban Magyarország vonatkozásában.⁷⁵ Tartalmi felosztásáról éppen csak megemlíjtük, hogy az első kötet *Bevezetése* két részből áll, az első az 1711 és 1740 közötti időszakot, a második pedig Mária Terézia uralkodásának főbb eseményeit tárgyalja. Ezután következik az első könyv, ami a *Magyarország 1780-ban* címet kapta. Még az első kötetben található a második könyv is, ami II. Józseffel mint trónörökösrel foglalkozik. A kötetet függelék zárja. A második kötetben a harmadik könyv (*II. József reformjai*) két nagyobb részre van osztva: *II. József reformjai az egyház és iskola terén*, illetve *A király és a rendek*. Ezt a kötetet is ugyanúgy függelék zárja. A harmadik, egyben utolsó kötetben, az ötödik könyv *A társadalmi reform*, a hatodik könyv *A császár*, a hetedik könyv az *Eredmények* és az utolsó, nyolcadik könyv pedig *A katastropha* címet viselik. Azt gondoljuk, hogy ezeket nem kell különösebben magyarázni, a tartalom részletezését is csak azért tartottuk szükségesnek, hogy elősegítsük az elemzés könnyebb értelmezését.

Az osztrák örökösödési háború bemutatása is elsősorban magyar nézőpontból történik, a nemzetközi diplomácia színteréről alig esik szó. Nincs dátumhoz kötve, de ennél a résznél kerül említésre, hogy az angolok és oroszok Mária Teréziával mint magyar királynővel kötöttek szövetséget. Ismerve a későbbi eseményeket, ez nyilvánvalóan az osztrák örökösödési háborúban kötött szövetségekre vonatkozik. Mindebben azonban kimerül az oroszok említése.⁷⁶

A császár utazásairól külön kiemelten olvashatunk. Marczali több-kevesebb részlettel végigveszi II. József utazásait, egészen Mária Terézia 1780-ban bekövetkező haláláig.⁷⁷ Az első oroszországi út kapcsán megjegyzi, hogy „látogatásától azt várta, »hogy a jó Fridrik epéjét annyira felrázza, hogy meghaljon bele«”.⁷⁸ Az idézet a II. József által, 1780. február 29-én, Lacy generálishoz írt levélből van. Ezt követően, a Mária Teréziának 1780. június 4-én írt levél alapján Marczali azt állítja, hogy „Ennélfogva az ország alig érdekli. Mellékesen jegyzi csak meg, némi kárörömmel, hogy Litvánia, mit Oroszország elvett Lengyelországtól, terméketlen és nem sokat érő föld”.⁷⁹ Tévesnek véljük azonban azt a megállapítást, hogy ne érdekelte volna a császárt az ország. Erről egyrészt tanúskodhat Mária Terézia levele, amelyet Ferdinánd fiának írt, miután a császár hazatért, illetve a császár Oroszországból anyjának írt levelei is.⁸⁰ Utóbbiakról már II. József

75 A Marczali által elvégzett munka rendkívüli volt a 19. század végén, de máig is alapműnek tekinthető. Ifj. Barta János, napjaink egyik legjelentősebb, 18. századdal foglalkozó történésze szerint „máig egyetlen részletes (háromkötetes) II. József életrajz”. Ifj. Barta János: *A kalapos király emlékezete – II. József és Magyarország*. Didakt Kiadó–Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen 2012. 136.

76 Marczali H.: *Magyarország története II. József korában* i. m. I. 31.

77 Az 1768-as Bánságba vezető útját a császár naplója alapján, napra pontosan mutatja be Marczali. Ezután tért rá már felületesebb említéssel a többi útjára. Uo. 389–409.

78 Uo. 404–405.

79 Uo. 405.

80 M. A. Петрова: Екатерина II. и Иосиф II. Формирование российско–австрийского

is tudta, hogy II. Katalin is olvassa őket, hiszen felbontatta a postát – ennek megfelelően fogalmazott leveleiben a császár – de nem gondoljuk, hogy a császárt hajtó kíváncsiság, amelyről Marczali is írt egyéb utazásai kapcsán, éppen Oroszországban ne lett volna fontos tényező. Erről az első útról egyébként még azt olvashatjuk Marczalinál, hogy azt Mária Terézia két okból ellenezte: egyrészt tartott attól, hogy II. Frigyeszel ennek hatására elmérgesedik a viszony, másrészt pedig „a czárnő jelleméről csak gyűlölettel és megvetéssel” tudott szólni.⁸¹

A második kötet (amely inkább belpolitikai és azon belül is magyar kérdésekkel foglalkozik) bevezetésében, *A monarchia belső és külső helyzete című* alfejezetben⁸² olvashatunk az osztrák örökösödési háborúról. Az ellenségek és igényeik kifejtése után a szövetségesekről sem olvashatunk kedvezően: „mily csekély segítséget nyújtott Angliának és Oroszországnak mindig önző szövetsége?”⁸³ Ezután a szövetségi rendszerek átalakulásáról, valamint Kaunitz kancellár szerepéről esik szó, megemlítve, hogy II. Katalin 1778-ban (a bajor örökösödési háborúban) fegyveres beavatkozással fenyegetett II. Frigyes támogatásának érdekében, illetve hogy ezt követően kerül sor az orosz-osztrák közeledésre, amiben a császár jelentős szerepet játszott, még öccsét is felszólította, hogy írjon II. Katalinnak, ezzel is javítva a Habsburgok és Romanovok kapcsolatát.⁸⁴

A külső bonyodalmak befolyása. A nagy terv című fejezetben az 1781 után levégőben lévő, de végül elhalasztódott török háborúról, illetve a bajor és németalföldi területek cseréjének kísérletéről olvashatunk. Itt említésre kerül a császár első oroszországi útja, II. József és II. Katalin kapcsolatának egyes részletei, de egyéb diplomáciai esetek is. Ez a rész a témát illetően is, és az oroszok vonatkozásában is jól kidolgozott.⁸⁵

A harmadik kötet hatodik könyve *A császár* címet viseli. Ebben ismételtelen előkerül a császár első orosz útja, kissé már ismétlésszerűen.⁸⁶ Azonban mindenképpen új információ Lacy tábornok szerepének megemlítése az orosz-osztrák viszony alakulásában.⁸⁷ Szintén még ebben a részben tárgyalja Marczali az 1787-ben kirobbanó török háborút.⁸⁸

A harmadik kötet utolsó könyve *A katasztrófa* címet viseli, és lényegében az 1787-ben kirobbanó török háborúról szól. Ennek keretében érdekes felvetés a Habsburgok keleti politikájának három kategóriába való sorolása: 1. német-ró-

союза 1780–1790. Москва 2011. 177. Dinnyés P.: Mogiljovtól Szmolenszkig i. m.

81 *Marczali H.*: Magyarország története II. József korában i. m. I. 406.

82 *Marczali H.*: Magyarország története II. József korában i. m. II. 9–26.

83 Uo. 10.

84 Uo. 12., 26.

85 Uo. 350–362.

86 Aztán később megint a már említett értékelésben. *Marczali H.*: Magyarország története II. József korában i. m. III. 447.

87 Uo. 161–173.

88 Uo. 190–196.

mai császárként és magyar királyként cél a Balkán-félsziget felszabadítása és/vagy elfoglalása; 2. Orosz segítséggel legyőzni a törököt a félszigeten; 3. Inkább az Oszmán Birodalom támogatása, az Orosz Birodalommal szemben, hiszen az utóbbi megerősödése a térségben több veszélyt hordozhatott a Habsburg Monarchia számára.⁸⁹ Marczali szerint II. József saját akaratából az utóbbit követte volna, de a külpolitikai események alakulása kötelezte, hogy részt vegyen az oroszok oldalán egy törökellenes háborúban.⁹⁰ A több mint száz oldalas szakaszban alapos részletességgel olvashatunk a háború előkészületeiről, kitöréséről és főbb eseményeiről, Marczali mindvégig szem előtt tartotta az érintett államok, kiemelten a Magyar Királyság, de az Orosz Birodalom szerepeltetését is.⁹¹

Marczali széles látóköréről tanúskodik, hogy szüntelen olvashatunk összefüggéseket az egyetemes történelem vonatkozásában, és ebből Oroszország sem marad ki. Többször felmerülnek II. József, Nagy Frigyes és Nagy Péter (1682/1696–1725) közötti hasonlatosságok (utazás, reformok kapcsán), vagy csak az, hogy Nagy Péter kezdetben magyar ruhában kívánta járni nemeseit. II. József egyik utazása során egy hivatal látszatintézkedéseket hozott, hogy ezzel jobb fényt vessen magára, amit Marczali az 1787-es útra jellemző – a ma már többek által megkérdőjelezett⁹² – Patyomkin-falvakkal hozott összefüggésbe.⁹³ Külön említésre méltó még a Habsburg Monarchia területén élő ortodoxok kérdése, amit bár mi nem vettünk fel az orosz-osztrák érintkezések főbb pontjai közé, valószínűleg indokolt lett volna. Mária Terézia – Marczali tolmácsolásában – erről így nyilatkozik 1762-ben: „Oly fontos az oroszok ügye Magyarországon, hogy a legveszélyesebb következtésektől lehet tartani. (...) Két uralkodás nem állhat fenn egy országban, vagy két protekció, még ha mindig jó viszonyban maradhatnánk is, mint Erzsébet czárnővel.”⁹⁴ Marczali révén tehát azt láthatjuk, hogy ez a kérdés is csak nehezítette a két állam kapcsolatát.⁹⁵

Vas István fordításában jelent meg S. K. Padover *II. József. A császár forradalmár, 1741–1790* című monográfiája.⁹⁶ Az első rész *A trónörökös* címet viseli, első fejezete az osztrák örökösödési háborúval kezdődik, de ennek kapcsán csak II. Frigyes kerül említésre, a háborút sem itt, sem később nem részletezi a szerző. II. Katalin azonban a felvilágosodás szempontjából mégis előkerül a második

89 Uo. 444–445.

90 A béke fenntartása melletti érvként álltak az 1787-es németalföldi események is, amelyekről még a második orosz útján értesült Uo. 452–453.

91 Uo. 379–517.

92 V. Molnár László: Kegyenek közt az első. Grigorij Patyomkin, 1739–1791. In: *Uő: II. Katalin cárnő és az „északi kolosszus”*. Tanulmánykötet. Kaposvár, 2014. 36.

93 Marczali H.: Magyarország története II. József korában i. m. I. 27., 389., 393., 412. III. 222., 256., 316.

94 Marczali H.: Magyarország története II. József korában i. m. II. 255–256.

95 Uo. II. 254–268., III. 15–17.

96 S. K. Padover: *II. József. A császár forradalmár, 1741–1790*. Cserépfalvi, é.n.

fejezet végén: „1778-ban Nagy Katalin, miután hosszabb ideig elszórakozott Józseffel, azt írja róla barátjának, Grimmnek, hogy »kiváló szövetségesem gyászmisét olvastatott Voltaire lelki üdvösségéért«”.⁹⁷ Az „elszórakozott” kifejezés minden bizonnyal az 1780-as első találkozásra vonatkozhat, az említett 1778-as évszám hibás. Arról nem lehet szó, hogy ez az „elszórakozás” levelezés útján történt volna, hiszen II. József és II. Katalin ekkor (kivéve egy 1774-es levélváltást) még nem levelezett egymással.⁹⁸ A hétéves háborúról csak jóval később, már a *Társuralkodó (1765–1780)* című második rész első fejezetében, Kaunitz kancellár bemutatásánál – a „diplomáciai forradalom” kapcsán – ír a szerző, de az osztrák örökösödési háborúhoz hasonlóan, meglehetősen szűkszavúan. Gyakorlatilag még az sem derül ki belőle, hogy kik harcoltak kik ellen.⁹⁹

Padover hosszasan időzik a jezsuita rend felosztatásának kérdésénél, valamint a császárnak abban betöltött szerepénél, de a végén csak II. Frigyeszt említi meg annak kapcsán, hogy a megmaradt rendtagokat ő fogadta be, holott II. Katalin is menedéket nyújtott nekik, sőt, Oroszországban – ahol maga II. József is találkozott menekült jezsuitákkal 1780-as oroszországi útja során Mogiljov városában – sokkal tovább maradtak meg, mint Poroszországban.¹⁰⁰

Galícia 1772-es megszerzéséről II. József utazásai kapcsán olvashatunk, de éppen csak annyit, hogy „Lengyelország testéről szakították le”.¹⁰¹ Ugyanígy kerül említésre a császár 1777-es párizsi útja, amivel Józsefnek – Padover szerint – az is célja volt, hogy erősítse az osztrák-francia együttműködést az oroszok sikeres keleti politikájának ellenében. Ennek kapcsán még a francia külügyminiszter, Vergennes kitérő válaszát is olvashatjuk.¹⁰² Érdekes módon a szerző csak a francia út hosszas bemutatása után tér vissza a 8 évvel korábban, II. József és II. Frigyes között lezajlott találkozóra. Itt ismét, most már sokkal részletesebben kerül elő Lengyelország korabeli helyzete és felosztása, abban többször is említve az orosz külpolitikát, az éppen zajló orosz–török háborút és a diplomácia alakulásait. Zárásképpen Padover azt írja, hogy „Galícia az egyetlen területi nyereség, amelyre uralma alatt szert tesz; egyéb hódító tervei sorban mind csütörtököt fognak mondani”.¹⁰³ Ezután pedig már rátér a bajor örökösödési háborúra, Bukovina nem kerül említésre.¹⁰⁴ A bajor örökösödési háborúban az oroszok szerepe kellőképpen említett, a végső konklúzió is helyt-

97 Uo. 24.

98 Az első levélváltásról bővebben: *Dinnyés Patrik*: Az első levélváltás II. Katalin orosz cárnő és II. József német-római császár között. In: A pécsi ruszisztika szolgálatában. Bebesi György 60 éves. Szerk. Bene Krisztián – Huszár Mihály – Kolontári Attila. PTE BTK TTI MOSZT Kutatócsoport, Pécs 2018. 157–166.

99 *Padover, S. K.*: II. József i. m. 55.

100 Útinapló II. József császár Kijev–Moszkva–Leningrád-i utazásáról. Ford. Kaposvári Gyula. Jászoknáság 5. (1959) 1. sz. 37–38.

101 *Padover, S. K.*: II. József i. m. 117.

102 Uo. 125.

103 Uo. 150.

104 Uo. 137–150.

álló: „e pillanatban azonban Katalin volt az egyetlen haszonélvezője a hatalmas hűhónak – döntőbírájává lehetett a szent római Birodalomnak”.¹⁰⁵

A következő, negyedik alfejezet már az orosz-osztrák közeledésről szól, beleértve az 1780-as út részletes leírását is. A szerző alaposan veszi sorra a főbb érveket, célokat a közeledéshez vezető úton, emellett végig a levelekből is bőven idéz.¹⁰⁶ Magáról az útról bőségesen tájékozódhatunk, általában a megszokott eseményeket beszéli el: Róma és Konstantinápoly felemlegetését, Patyomkin szerepét és megítélését, a császár anyjának írt leveleit és az aranygyapjas rend esetét. Külön érdekes, hogy Padover szerint, amikor Mogiljovba érkezett a császárnő díszes menete, akkor a császár „gúnyos mosollyal szemlélte a felvonulást, majd ő is kirugratott[!] a sárba s csatlakozott a menethez. Potemkin mutatta be egymásnak a két uralkodót”.¹⁰⁷ Valójában azonban a császár külön, Patyomkin vezetésével érkezett a császárnő szállása gyanánt felépített fapalotába és ott várta be II. Katalint.¹⁰⁸ Másik téves megállapítás, hogy már itt az úton megkötetett volna az orosz-osztrák szövetség, ugyanis erre csak egy évvel később került sor.¹⁰⁹ Összességében azonban elmondható, hogy teljes képet kaphatunk az orosz-osztrák közeledésről és a császár első oroszországi útjáról.¹¹⁰

A könyv harmadik része *Az autokrata (1780–1790)* címet viseli, amelynek a hetedik fejezete foglalkozik a diplomáciával. Ebben a fejezetben szó esik a hollandokkal való konfliktusáról és a bajor területek megszerzésének újbóli tervéről, amelyekben kérte és részben meg is kapta II. Katalin támogatását II. József.¹¹¹ A harmadik alfejezet már kimondottan az orosz-osztrák kapcsolatokkal foglalkozik. Itt tévesen azt írja Padover, hogy 1781-ben látogatta meg II. József a cárnőt. Azt is olvashatjuk, hogy „1781-ben a cárnő Bécsbe küldte fiát s ennek feleségét”¹¹², ami kissé túlzás, hiszen az úti cél nem csak Bécs volt. Viszont pontosan kerül említésre az 1781-es szövetségkötés, és utána az, hogyan jutott el végérvényesen a császár is a császárnő által szorgalmazott törökellenes tervekig. A következő alfejezetben az 1787-es oroszországi út részleteivel ismerkedhetünk meg, az eddigiekhez megszokottan sok forrásrészlettel. Ennek a résznek II. József és II. Katalin mellett Ligne herceg a főszereplője, az ő visszaemlékezéseiből idéz sokat Padover.¹¹³

105 Uo. 153., 171.

106 Röviden II. Katalinnal is megismerkedhetünk: szeretőivel, a felvilágosodáshoz való viszonyával, származásával és szűkszavúan hatalomra jutásával. Uo. 176–178.

107 Uo. 179.

108 Útinapló II. József i. m. 37.

109 Padover, S. K.: II. József i. m. 183.

110 Uo. 173–184.

111 Uo. 347–366.

112 Uo. 367.

113 Uo. 366–386.

A császár végső bukásához jelentősen hozzájáruló orosz–török háborúval a kilencedik fejezet foglalkozik. Ezúttal, bár létszámviszonyokról és haditervekről is kaphatunk információt, a háború kezdeti cselekményei, a harcok kibontakozása nincs világosan kifejtve. Kissé olyan, mintha az osztrákok előbb indultak volna háborúba, és az oroszok csak kiegészítették őket, holott ez éppen ellenkezőleg történt.¹¹⁴

Molitor Ferenc *II. József, a császári Don Quijote*¹¹⁵ címmel 1987-ben jelentette meg életrajzi monográfiáját. Sem Molitor Ferenc, sem a később még említésre kerülő Fejtő Ferenc nem tekinthető klasszikus értelemben véve történésznek, így munkáikat is inkább tudományos ismeretterjesztőnek nevezhetjük, azonban ennek ellenére láthatjuk majd, hogy az általunk vizsgált témák és sok más egyéb is náluk gazdagon említésre kerül.

A társuralkodóvá lépés előtti időszak, különösen a gyerekkora, ténylegesen a császár szemszögéből kerül bemutatásra, így például az osztrák örökösödési háború nemzetközi viszonyairól szinte egyáltalán nem esik szó. Amiről igen, az inkább csak az osztrák–porosz konfliktus és a pozsonyi események.¹¹⁶ A hétéves háború tárgyalása, ha nem is kifejezetten alaposabb, de valamivel több részletet közöl, szóba kerül ugyanis az orosz–osztrák szövetség is, de a diplomáciai fordulatról és a háború eredményéről nem olvashatunk.¹¹⁷

A császár utazásaival külön-külön fejezetek foglalkoznak, a II. Friggyessel való találkozások bemutatásában (*Szemtől szemben a fő ellenséggel*) jelentős szerep jut az orosz külpolitikának.¹¹⁸ *A birodalom gyarapítója* című fejezetben esik szó Lengyelország 1772-es felosztásáról, Bukovina megszerzéséről és a bajor örökösödési háborúról. Előbbi kapcsán a szerző részletesen vázolja a felosztáshoz vezető diplomáciai utat, kiemelve a közben zajló orosz–török háború és általában az orosz külpolitika jelentőségét.¹¹⁹ Bukovina megszerzése csak két bekezdés, de a bajor örökösödési háború tárgyalása meglehetősen hosszú, és bár az oroszok valóban csak epizódszereplők voltak ebben a konfliktusban, az említésük mértéke elmarad a minimálisan elvárhatótól.¹²⁰

A Gróf Falkenstein Francia- és Oroszországban cím magáért beszél. A körülbelül 7 oldalas tárgyalás vélhetően az eddigi leghosszabb magyar nyelvű közlése a császár oroszországi útjának. A szöveg részletes elemzésébe nem bocsátkozhatunk bele, de azt érdemesnek tartjuk megjegyezni, hogy az irodalomjegyzékből kitűnik, elsősorban német (illetve francia) források alapján készülhetett el ez a rész. Orosz források nyomát nem találtuk, szakirodalomként is csak Paul

114 Uo. 397–409.

115 *Molitor Ferenc: II. József, a császári Don Quijote.* Gondolat Kiadó, Bp. 1987.

116 Uo. 7–41.

117 Uo. 50–53.

118 Uo. 122–129.

119 A szerző tévesen 14 ezer km²-t említi porosz szerzeményként, holott valójában 36 ezer km²-ről volt szó. Uo. 143.

120 Uo. 140–157.

Mitrofanov munkája került bele a felsorolásba.¹²¹ A szöveg sok részletet közöl az útról, azonban emiatt kissé tördelt és csapongó, vannak események, amelyek talán hosszabb kifejtést igényeltek volna.¹²²

Bár legalább egyszer említésre kerül Pál cárevics, későbbi orosz császár (1796–1801) is, a bécsi látogatásáról nem találhatunk információt.¹²³ Valamivel többet olvashatunk a bajor területek megszerzésére tett újabb kísérletről, ami mögé II. Katalin cárnő is felállt.¹²⁴ A *Gróf Falkenstein utolsó utazása* című fejezet a második, 1787-es orosz úttal foglalkozik, még nagyobb terjedelemben, mint az 1780-assal.¹²⁵ Végül az orosz–török háborúval, az alatta alakuló orosz–osztrák kapcsolattal foglalkoznak az *Aki belebukott a török verésbe* és a *Triptichon* című fejezetek. Olvashatunk levélrészleteket, amiket a császár írt az orosz császárnőnek, vagy egyes részleteket magából a háborúról. Mindezt elsősorban természetesen II. József szemszögéből.¹²⁶

Fejtő Ferenc *II. József*¹²⁷ című életrajzi munkája 1938-ban készült el, akkor azonban meghíúsult a magyar nyelvű kiadása. 1954-ben franciául, majd több más nyelven is megjelent a könyv, és több kiadást is megélt. Magyar nyelven végül 1997-ben jelent meg, mivel azonban az eredeti kézirat még fél évszázaddal korábban megsemmisült, a franciából fordította le Osvát Anna. Fejtő Ferenc inkább tekinthető publicistának, mint történésznek, de más történeti témájú írása is van, például szintén 1938-ban publikált egy cikket II. József és II. Frigyes találkozásáról.¹²⁸ A II. József életrajzának magyar kiadásához írt előszavában beszámol arról, hogy a könyv megírásához budapesti és bécsi levéltári kutatásokat végzett.¹²⁹ A legújabb francia kiadáshoz írt előszóban pedig már II. Frigyes és II. Katalin is említésre kerül. Először a felvilágosodás szempontjából,¹³⁰ majd annak vonatkozásában, hogy II. József Kaunitz kancellár téves tanácsára vett

121 *Paul von Mitrofanov*: Joseph II. Seine Politische Und Kulturelle Tätigkeiten. Wien. 1910.

122 *Molitor F.*: II. József i. m. 169–176.

123 Uo. 217–218.

124 Uo. 267–273.

125 Uo. 306–316.

126 Uo. 318–355.

127 *Fejtő Ferenc*: II. József. Atlantisz Kiadó, Bp. 1997.

128 *Fejtő Ferenc*: II. József és Nagy Frigyes találkozása. Szép Szó 6. (1938) 24. sz. 335–339.

129 A könyvhöz íródott eredeti bevezetésben azt is megemlíti, hogy egyes feltételezések szerint Joseph Ritter von Arneth az általa kiadott II. József-leveleket bizonyos szempontok szerint szelektálta. Ezt Fejtő maga igazolja, hiszen bécsi kutatása során talált olyan dokumentumokat, amelyeket Arneth nem jelentetett meg, s amelyek „József és Mária Terézia kapcsolatára vonatkoznak, II. Józsefnek a császárné politikáját illető bírálatát, valamint a császár magánéletének részleteit tartalmazzák”. *Fejtő F.*: II. József i. m. 7–8., 21.

130 „A párizsi filozófusok, akik körül udvarolták II. Frigyeset és II. Katalint, nem szerették ezt a gőgös osztrákot...” Uo. 11.

részt II. Katalinnal a törökellenes háborúban, „amelyre az osztrák birodalom hadserege nem volt kellően felkészülve”.¹³¹

Az osztrák örökösödési háború eseménytörténetét több oldalon keresztül olvashatjuk. A fő hangsúlyt a szerző a diplomácia, a szövetségi rendszerek alakulására helyezi, ennek fényében az Orosz Birodalom is említésre kerül, a háborúban való szerepvállalásuk arányához képest megfelelően. A háború közvetlen eredményeként kiemeli Fejtő, hogy Franciaországnak nem sikerült megtörnie az angolok által szavatolt erőegyensúlyt, hogy Poroszország közelébe ért a nagyhatalmi státuszhoz, és hogy „az oroszok, akik a háború alatt megelégedtek azzal, hogy zsoldos csapatokat adtak kölcsön, most aktív szerepet akartak játszani az európai politikában (...) Ezentúl annak, aki hegemoniára akart törekedni Európában, nemcsak Angliával, hanem Oroszországgal is számolnia kellett”.¹³² Ezt követően még Kaunitzról is beszámol Fejtő, amelyben a diplomata kifejtette, hogy az oroszokkal számolni kell vagy nem jelentéktelen szövetségesként, vagy pedig nem elhanyagolható ellenfélként.¹³³

A hétéves háborút az előzőekhez hasonlóan, a diplomáciai eseményekre hangsúlyt fektetve beszéli el a szerző, kiegészítve egy-egy csata eredményével, de például a létszámviszonyokról itt sem esik egy szó sem. Oroszország szerepvállalása kellő figyelmet kap: előzményként szó esik a szövetségi rendszer átalakulásáról, csatákról, Erzsébet cárnő haláláról, III. Péter rövid uralkodásáról és II. Frigyeshez fűződő viszonyáról, II. Katalin hatalomra jutásáról.¹³⁴

Ugyanilyen részletességgel olvashatunk az 1768-ban kirobbanó orosz–török háborúról, bár Fejtő tévesen írja, hogy a törökök 1769 januárjában üzentek hadat az oroszoknak, hiszen arra már előző év szeptemberében sor került.¹³⁵ A háborúhoz, Lengyelország első felosztásához vezető utat (osztrák–porosz–orosz–török érdekek ütközései), majd magát a felosztást, az uralkodók és megbízottjaik közötti tárgyalásokból vett idézetekkel gazdagítva, nagy pontossággal írja le. Azon kijelentést azonban nem tartjuk alátámasztottnak, hogy az első felosztás ötlete Józseftől és Kaunitztól származott volna, különösen hogy korábban Fejtő is II. Frigyes ötletének ismerte el.¹³⁶ Ami miatt hiányérzetünk lehet, az a felosztás egyik fontos előzményének tekinthető szepességi városok visszaszerzésének, illetve az orosz–török háború lezárásában közvetítői szerepért „kapott” Bukovina megemlékezésének a hiánya.¹³⁷

131 Uo. 15.

132 Bár alapvetően egyetértünk az itt leírtakkal, a szövegben nincs kellőképpen alátámasztva ez a kijelentés. Uo. 44.

133 Uo. 25–46.

134 Szó esik a számunkra szintén fontos, Mária Terézia és II. Katalin között kialakuló ellentétéről. Uo. 65–75.

135 Uo. 143.

136 Uo. 143., 157.

137 Uo. 141–159.

Ugyanilyen részletességgel olvashatunk a bajor örökösödési háborúról is, amelyben az oroszok ugyancsak közvetítői szerepet játszottak, de Fejtő említést tesz arról, hogy ez a szerep mennyire fontos volt Oroszország számára az európai ügyekbe való beavatkozás tekintetében.¹³⁸

A két oroszországi útnak egy-egy egész fejezetet szánt a szerző, ahogy Pál cárevics bécsi látogatásainak is, igaz az első oroszországi utat bemutató fejezet második fele már Mária Terézia halálával, a bécsi látogatásról szóló rész második fele pedig Krím 1783-as annektálásával és az Oszmán Birodalom felosztásának terveivel, míg az 1787-es utat tárgyaló szakasz vége pedig a németalföldi felkeléssel foglalkozik. A témák kifejtése kellően részletes, ha azt nézzük, hogy a császár egész uralkodását bemutató kötetéről van szó. Az császár első útjának leírásához használt legfőbb forrás – a szöveg alapján – vélhetően a II. József által az anyjának írt levelek voltak.¹³⁹ Orosz források a kötet végén található bibliográfiában nincsenek.¹⁴⁰ A Pál nagyherceg látogatásáról szóló fejezet már a monográfia második könyvében szerepel, mivel arra már II. József egyeduralkodásának idejében került sor. Tévesen csak az 1782-es évet említi meg a bécsi látogatás kapcsán, holott már 1781 végén Bécsbe érkezett Pál és felesége.¹⁴¹ A második út bemutatásánál a szerző leginkább a II. Katalin és II. József közötti felszínes, hízelkedő kapcsolatra helyezi a hangsúlyt, kiegészítve a Kaunitz által a császárnak adott „instrukcióival”.¹⁴²

Az utolsó fontos téma az osztrák és orosz külpolitika érintkezésében, az 1787-ben kitörő orosz–török háború. Ennek előzményeiről és magáról a háború menetéről is kellőképpen tájékoztat a szerző, de minthogy ezek már a császár hanyatlásának éveiben voltak és több más fronton is „háborút” vívott, ezért sok más esemény elbeszélése között olvashatunk a török háborúról.¹⁴³

Láthattuk tehát, hogy az általunk vizsgált témák jó része említésre került, de Fejtő monográfiájában ennél is szervezettebben vannak jelen az oroszok. Így olvashatunk Voroncov gróf és a gyermek József bécsi beszélgetéséről, Dmitrij Mihajlovics Golicin bécsi orosz követ könyveinek elkobzásáról, II. Frigyes és II. Katalin közeledéséről és a lengyel királyválasztásba való közös beavatkozásukról, megismerhetünk II. József vagy más által II. Katalinnak írt levelekből részleteket stb.¹⁴⁴

Ifj. Barta János *A kalapos király emlékezete – II. József és Magyarország*¹⁴⁵ című életrajzi könyve 2012-ben jelent meg. Ifj. Barta János több művében is fog-

138 Uo. 203–220.

139 Joseph II. und Katharina II. von Russland. Ihr Briefwechsel. Szerk. A. Ritter von Arneth. Wien. 1869.

140 Fejtő F.: II. József i. m. 221–225.

141 Uo. 287–292.

142 Uo. 333–338.

143 Uo. 349–377.

144 Uo. 53., 111., 124., 371., 391.

145 Ifj. Barta János: *A kalapos király emlékezete* i. m.

lalkozott II. Józseffel, azonban vizsgálataink alapján úgy látjuk, hogy az orosz vonatkozású események említésében nincs jelentősebb eltérés ezekben a munkákban – ha mégis, azt lábjegyzetben feltüntettük –, éppen ezért választottuk a legfrissebben megjelent munkáját. Ebben a kötetben több évtizedes kutatómunka eredménye van benne, amelyet ifj. Barta János a Habsburg- és a Hohenzollern-dinasztiák kora újkori történetében folytatott. A II. József életét nem részletesen, hanem egy-egy jelentősebb eseményt kiemelten végigkísérő kötet nem tartalmaz külön bevezetőt, ehelyett az első fejezet (*Dinasztia végveszélyben*) elején olvashatunk bevezető gondolatokat. Itt már – mint felvilágosult abszolutista kortárs uralkodók – említésre kerül II. Frigyes és II. Katalin is.¹⁴⁶ Azonban sem az osztrák örökösödési háború, sem pedig a hétéves háború kapcsán nem olvashatunk az Orosz Birodalomról.¹⁴⁷ Előbbi esetében pedig gyakorlatilag a háborúban minden más részt vevő állam felsorolásra kerül. A hétéves háború bemutatása jóval rövidebb, kicsit részletesebben csak Hadik András berlini kalandjáról, de az orosz szövetségről, majd a III. Péter hatalomra jutásával végbemenő szövetségváltásról egyáltalán nem esik szó.¹⁴⁸ A szerzőnél máshol is olvashattuk már a háború végkimenetelének túlzott leegyszerűsítését: „A porosz uralkodó győzelmeinek száma mindezek ellenére ebben a háborúban is meghaladta a császáriakét, ez utóbbiak megakadályozni nem, csak késleltetni tudták a poroszok végső győzelmét”.¹⁴⁹

Igaz, hogy a későbbiekben említésre kerülnek az oroszországi utak, mégis, amikor általánosságban ír a szerző II. József utazásairól, akkor a felsorolásból gyakorlatilag csak azok maradnak ki.¹⁵⁰ Lengyelország első felosztása csak magyar vonatkozásban (a szepességi városok visszaszerzése, illetve Galiciának a Magyar Királysághoz való csatolásának lehetősége) szerepel, arról azonban, hogy a felosztás hármaskor nagy hatalmi megegyezés eredménye, amiben a Habsburg Monarchia mellett a Porosz Királyság és az Orosz Birodalom vett

146 Később még kétszer említi a három uralkodót együtt, szintén a felvilágosodás kapcsán. Uo. 8., 67–68., 92.

147 Egy korábban megjelent munkájában azonban megemlíti, hogy „A török háborúban szövetséges Oroszország – amely a balti partokon figyelte féltékenyen Poroszország erősödését – szintén nem mozdult. Anna Ivanovna cárnő halála után (amiről Mikes is megemlékezett) a cári udvar életét több államcsíny kavarta fel.” Ifj. Barta János: *A kétféjű sas árnyékában. Az abszolutizmustól a felvilágosodásig, 1711–1780. Magyar História sorozat. Gondolat, Bp. 1984.* 119.

148 Ifj. Barta János szintén az 1984-es munkájában többször is szót ejt az oroszok hétéves háborúban való részvételéről, a háború fordulópontjáról pedig így ír: „Frigyes végső vereségét egy váratlan fordulat akadályozta meg: 1762. január 5-én meghalt Erzsébet cárnő, s a helyére lépő III. Péter – anyai ágon I. Péter unokája, apai ágon a holstein-gottorpi német hercegi család sarja – II. Frigyes odaadó hódolójaként azonnal beszüntette a Poroszország elleni háborút”. Uo. 157.

149 Ifj. Barta J.: *A kalapos király emlékezete* i. m. 22–24.

150 A szerző kijelenti, hogy „József utazásait teljességükben felsorolni szükségtelen lenne Uo. 39–44., Ugyanakkor egy korábbi munkájában az 1780-as utat legalább megemlíti a felsorolások között is. Ifj. Barta János: *A nevezetes tollvonás. II. József visszavonja rendeleteit. Akadémiai Kiadó, Bp. 1978.* 19.

részt, nem esik szó.¹⁵¹ Bukovina is épp csak említésre kerül, és a bajor örökösödési háborúban sem olvashatunk az oroszok közvetítő szerepéről, de egyéb nagyhatalmi befolyásról sem.¹⁵²

Az 1780-as oroszországi útról külön említést tesz a szerző: indoklása szerint II. József számára az orosz út egyik motivációja a bajor örökösödési háború során megromló nemzetközi megítélés javítása volt, ugyanakkor szeretete volna II. Katalint egy poroszellenes szövetségre rábeszélni. Ezzel szemben az orosz uralkodónő egy törökellenes szövetséget szeretett volna létrehozni az osztrákok segítségével. Barta János végső soron az utat – véleményünk szerint tévesen – eredménytelennek értékelte: „A fényes program – Dnyeper parti tárgyalás, moszkvai és szentpétervári látogatás – azonban nem leplezheti, hogy a szövetség nem jön létre”.¹⁵³ A második, 1787-es út az orosz–török háború kapcsán kerül elő, megemlítve, hogy a császár a Krímbe utazott, ahol II. Katalin rávette őt a törökellenes háborúban való részvételre. Ezt követően még a háborúról és annak Magyarországra gyakorolt hatásairól olvashatunk, tehát ez a rész kellőképpen kielégítő.¹⁵⁴

A könyv végén helyet kapott egy *Időrendi áttekintés* is. Ez meglehetősen részletes, napra pontosan olyan eseményeket is közöl, mint például a császár esküvői, társuralkodóvá váló fogadása, vagy a bécsi Favorita park megnyitása a város lakossága előtt. A császár Habsburg-országokba való útjait, a II. Frigyeszel való két találkozását, vagy a franciaországi utazását is megtaláljuk a kronológiában, de az oroszországi utak közül csak a másodikat, illetve a napot pontosan (1787. december 2.) említve olvashatjuk, amikor is „II. József a II. Katalinnal kötött szerződés értelmében csatlakozik Oroszország törökellenes háborújához”.¹⁵⁵

Összegzés

Az áttekintett életrajzokban várakozásunkon felül kerültek említésre az orosz vonatkozású események. II. József első oroszországi útját például a tizenkettő munkából tíz említette, de ezen kívül még volt másik két téma, ami kilenc életrajzban említésre került. Ismét hangsúlyozzuk, hogy azoknál a nemzetközi eseményeknél, ahol a megnevezésben nincs benne Oroszországra utaló szó, ott azt vizsgáltuk, hogy annál az eseménynél az oroszok szerepe említésre került-e. Hiszen például Lengyelország első felosztásáról lehet Oroszország említése

151 *Ifj. Barta J.*: A kalapos király emlékezete i. m. 46., 55.

152 Uo. 47–48. Egy korábbi munkájában a bajor örökösödési háború kapcsán azonban megemlíti, hogy „a diplomáciai nyomás (Oroszország fellépése) mégis visszavonulásra kényszerítette az osztrákokat”. Kár, hogy ez a zárójeles betoldás kimaradt a későbbi munkából. *Ifj. Barta J.*: A nevezetes tollvonás i. m. 56.

153 *Ifj. Barta J.*: A kalapos király emlékezete i. m. 48.

154 Uo. 101–103.

155 Uo. 146–150.

nélkül is írni (bár kérdés, hogy akkor érdemes-e egyáltalán), de az orosz–török háborúkról, vagy az oroszországi utazásokról nem.

Mindenképpen figyelembe veendő szempont az is, hogy a Mária Terézia életét feldolgozó művek szinte minden esetben csak az uralkodónő 1780-as haláláig terjednek, az általunk megadott szempontok közül pedig négy is ezután történt.¹⁵⁶ De még ennek ellenére sem tudjuk azt mondani, hogy ne lett volna helye ezek megemlékezésének, sőt az 1780-as út értékelésénél egyenesen hiányérzetünk támad, ha nem olvashatjuk, hogy a császár útjának az eredménye egy évvel később a két állam közötti védszövetség lett, ami végül háborús szövetségig jutott, még a császár életében. Szintén az első utazásnál – akár csak említés szintjén – lehetett volna írni, hogy 1787-ben egy második utazásra is sor került, amit egyébként egy orosz–török háború követett, amihez az osztrákok is csatlakoztak stb. A kérdés tehát nem is annyira az, hogy miként lehet ezeket az információkat elhelyezni a szövegben, hanem hogy van-e egyáltalán relevanciája egy Mária Teréziáról szóló életrajzban halála utáni eseményeket megemlégtetni. Egyrésztől úgy gondoljuk, hogy mivel egészen sajátos hatalommegosztás volt jelen a Habsburg Monarchiában 1765-től, mindenképpen indokolt a társuralkodás során felmerült konfliktusos kérdések lezárása, még ha azok túl is mutatnak a királynő életén. Így az általunk emlegetett szempontokon túl, ilyenek tartjuk még például az újabb próbálkozást a bajor területek megszerzésére (1783), vagy Lengyelország második és harmadik felosztását (1793, 1795).

	Mária Terézia (5 mű)	II. József (7 mű)	Összesen (12 mű)
Osztrák örökösödési háború (1740–1748)	4	2	6
Hétéves háború (1756–1763)	5	4	9
Orosz–török háború (1768–1774)	4	3	7
Lengyelország első felosztása (1772)	4	3	7
Bukovina megszerzése (1775)	3	1	4
Bajor örökösödési háború (1778–1779)	4	5	9
II. József első oroszországi útja (1780)	3	7	10
Orosz–osztrák szövetségekötés (1781)	0	2	2
Pál cárevics bécsi látogatásai (1781–1782)	0	4	4
II. József második oroszországi útja (1787)	0	7	7
Orosz–török háború (1787–1792)	0	7	7

1. táblázat. A vizsgált események említésének aránya az adott életrajzok csoportosításában

¹⁵⁶ Ha ezt figyelembe véve tekintünk a táblázatra, akkor azt láthatjuk, hogy két téma is van (illetve három, de az egyik még a Mária Terézia életében történt első orosz út), amit a II. József-életrajzok minden esetben megemlégtenek.

Természetesen a táblázatban található számok sokkal árnyaltabb eredményt rejtenek maguk mögött, hiszen jelen esetben ugyanúgy egy pontot ért, ha valaki csak megemlítette, hogy a császár járt Oroszországban, mint az, ha valaki részletesen írt is az útról. Mindez kényszerűség, hiszen nehéz lenne egy ilyen típusú kutatást következetesen értékelni egyetlen táblázatban. Ezt a mulasztást azonban az írott szöveg hivatott pótolni, hiszen törekedtünk a kvalitatív értékelésre.

Ha összehasonlítjuk az eredményeket a korábban vizsgált Magyarország-történetekével, akkor láthatjuk, hogy az egyes témák említettsége jóval gyakoribb a vizsgált életrajzokban.¹⁵⁷ Ugyanezek közül az események közül csak kettő volt, amelyet a korábbi kutatás során vizsgált huszonhárom műnek legalább a fele megemlített (Oroszország szerepe a hétéves háborúban és az 1787-ben kezdődő orosz–török háború), míg a most vizsgált monográfiák esetében nyolc téma is volt, ami legalább a munkák felében megjelent.

Ha megvizsgáljuk az egy műre jutó említés számtani átlagát, akkor azt láthatjuk, hogy az összefoglaló történetek esetében ez a szám 2,95, míg az életrajzoknál 5,53, tehát az előbbinek majdnem kétszerese! Ez sok egyéb mellett magyarázható lehet azzal, hogy míg az összefoglaló történetek kifejezetten Magyarország történetét dolgozták fel, a Mária Teréziáról és II. Józsefről szóló életrajzok a teljes Habsburg Monarchia történetét érintették. Ehhez kapcsolódik, hogy míg a Magyarország-történetek írói között egy külföldi sincs, az életrajzok között több külföldi szerző magyar nyelvre fordított munkája is megtalálható. Továbbá magyarázható azzal is, hogy az összefoglaló történeteket egyes esetekben olyanok írták, akik nem speciálisan a korszak kutatói (ez természetesen nem minden esetben van így, gondoljunk csak például Marczali Henrikre, H. Balázs Évára vagy ifj. Barta Jánosra), ellenben feltételezhetjük, hogy az életrajzok írói sokkal otthonosabban mozognak a témában. Végül azzal is magyarázható – és mi ezt tartjuk a legfontosabbnak –, hogy a 18. századi magyar történelmet tárgyaló munkák jellemzően kevés figyelmet fordítanak a külpolitikára.

Azért, hogy teljes képet kaphassunk az eddig vizsgált történeti munkákról, a két kutatás eredményét egy közös, évszázadok alapján csoportosító táblázatban összesítettük. Az első szám a két kutatás során fellelt említések közös összege, míg mögötte zárójelben a most vizsgált életrajzokban való említettség található. Jól látható, hogy a mostani kutatás eredménye javítja az átlagokat, de ha az összesített értékeket nézzük, akkor még így is csak két téma van, ami több mint ötven százalékos említettséggel bír.

¹⁵⁷ *Dinnyés P.*: II. József császár oroszországi útjai i. m. I. 79–81.

	18-19. század (7 mű)	20. század (16 mű)	21. század (12 mű)	Összesen (35 mű)
Osztrák örökösödési háború (1740–1748)	2 (0)	6 (4)	6 (2)	14 (6)
Hétéves háború (1756–1763)	4 (2)	12 (5)	5 (2)	21 (9)
Orosz–török háború (1768–1774)	2 (1)	7 (4)	2 (2)	11 (7)
Lengyelország első felosztása (1772)	3 (1)	9 (5)	2 (1)	14 (7)
Bukovina megszerzése (1775)	1 (0)	5 (2)	3 (2)	9 (4)
Bajor örökösödési háború (1778–1779)	3 (3)	5 (4)	3 (2)	11 (9)
II. József első oroszországi útja (1780)	4 (3)	8 (5)	3 (2)	15 (10)
Orosz–osztrák szövetségekötés (1781)	1 (1)	6 (1)	0 (0)	7 (2)
Pál cárevics bécsi látogatásai (1781–1782)	2 (2)	2 (2)	0 (0)	4 (4)
II. József második oroszországi útja (1787)	4 (3)	5 (3)	2 (1)	11 (7)
Orosz–török háború (1787–1792)	4 (3)	11 (3)	8 (1)	23 (7)

2. táblázat. A vizsgált események említésének aránya az adott századokban íródott művek csoportosításában

Érdekes eredményt kapunk, ha évszázadonkénti bontásban nézzük meg az általunk vizsgált témáknak az egy műre jutó említés átlagát. Talán a leginkább ez adhat képet arról, hogy egy-egy évszázad során milyen jelentőséget tulajdonítottak a történészek, történelmi témájú munkákat írók a 18. századi orosz külpolitikának. A 18–19. és a 20. század eredménye közel azonos: 4,28 illetve 4,75 esemény említése jut egy műre. Ezzel szemben a 21. század jóval alul teljesítve, csupán 2,83-as eredményt ér el. A későbbiekben – nagyobb minta birtokában – tervezzük politikai korszakhatárok szerint is elvégezni ezt az értékelést.